

ARAB BALOG‘AT ILMINING XUSUSIYATLARI

<https://doi.org/10.70728/phil.v05.i04.024>

Askarov Abdurashid Murodjonovich
O‘zbekiston xalqoro islom akademiyasi

Annotatsiya: Ushbu maqolada arab tilining balog‘at fani, uning tarkibidagi ilmu-l-bayon, ilmu-l-ma’oniyy va ilmu-l-badi’ haqida, ushbu san’atlarning yuzaga kelish tarixi, hamda, ushbu ilmlarni ajdodlardan qolgan og‘zaki va yozma ma’naviy merosni o‘rganishdagi ahamiyati, iltifot janri haqida bayon qilindi.

Kalit so‘zlar: arab tili balog‘at fani, balog‘at faniga oid asarlar, ilmul ma’oniyy, ilmul bayon, ilmul badi’, iltifot janri

FEATURES OF ARABIC PHILOSOPHY

Askarov Abdurashid Murodjonovich
International Islamic Academy of Uzbekistan

Abstract: This article explores the science of balaghah, comprehension of its contents: ilm al-maani, ilm al-bayan, ilm al-badi, the history of the occurrence of these sciences, and its role on studying the oral and written heritage of ancestors, scholars and the genre of Iltifat is also described.

Keywords: science of balaghah, books, comprehension of its contents: ilm al-maani, ilm al-bayan, ilm al-badi, genre Iltifat

Islom davrida Qur’on i’jозini o‘rganish va adabiy tanqid faoliyatining kengayishi tufayli balog‘at ilmi jadal rivojlana boshladi.

Adabiy tanqid va Qur’on ma’nosini tushunish uchun qilingan turli tadqiqotlardan balog‘at ilmi rivojini to‘rt davrga bo‘lib o‘rganish mumkin¹.

Balog‘at ilmi rivojlanishining birinchi bosqichi X asr oxirigacha davom etgan bo‘lib, bu davrda balog‘at ilmi til va adabiyot, tafsir va ilohiyot ilmlari bilan birgalikda tadqiq etilgan. Bundan asosiy maqsad Qur’onni to‘g‘ri anglashga qaratilgan edi. Darhaqiqat, ko‘p arablar Qur’onning balog‘ati va fasohatini tushungan. Lekin, yangi avlodlar, ayniqsa arab bo‘lmagan musulmon jamiyatlari uni tushuna olishlari uchun olimlar tomonidan turli izlanishlar amalga oshirilgan. Natijada balog‘at mustaqil fanga aylangan. Bu davrda yetishib chiqqan tilshunos olimlar va adiblarning ko‘pchiligi

¹ <https://islamansiklopedisi.org.tr/belagat>

tafsirshunos edilar². Binobarin, bu davrda yozilgan tafsirlar balogʻatga oid ilk maʼlumotlar uchun asosiy manba hisoblanadi.

Islom dini keng tarqalib, arab boʻlmagan xalqlar tomonidan Qurʼonni notoʻgʻri tushunish xavotirlari paydo boʻlgach, dastlab arab tili grammatikasi qoidalarini tizimlash va mukammallashtirish zarurati yuzaga chiqdi. Mazkur qoidalar qatorida adabiyot masalalari ham koʻrib chiqilganligi sababli balogʻat qoidalari shu fanlar doirasida oʻrganildi.

Sibavayhiy (vaf. 180/796) oʻzining «Al-kitāb» nomli asarida tilga oid masalalardan tashqari balogʻat ilmining mavzularidan hisoblangan ega (musnad), kesim (musnad ilayh), gapda maqsadga koʻra egani taqdim qilish (gapda kesimni egadan avval keltirish), taʼxir (gapda kesimni egadan keyin keltirish), qiyosga teskari holda gap aytish, taʼrif (gapda egani aniq holda keltirish), tankir (gapda egani noaniq holda keltirish), xazf (gapda ega, kesim yoki boshqa gap boʻlagini tushurib qoldirish), amr (feʼlning buyruq mayli) va nahiy (feʼlning inkor shakli) kabi mavzularni ham keltirgan³. Mubarrad (vaf. 285/898), oʻzining «al-Kāmil» asarida til va adabiyot masalalaridan tashqari, majoz, tashbeh, tartib, majoz, isteora va boshqa mavzular haqida maʼlumotlar keltirgan. Mazkur asarda muallif balogʻatning tashbeh mavzusini batafsil bayon qilgan. Johiz «Al-Bayān va-t-tibyān» nomli mashhur asarida fasohat, tashbeh, majoz, isteora, kinoya, muqtazo-l-hol kabi mavzularga ham alohida bob ajratgan.

Qurʼondagi soʻzlar, ular ishora qiladigan maʼnolar, sifatlar va harakatlarning baʼzilari juda aniq (muhkam), ayrimlari esa noaniq (mutashābih) ekanini ochib berish uchun Yahyo ibn Ziyod al-Farro (vaf. 207/822) «Maʼāni-l-Qurʼān» (المعاني), Abu Ubayda Maʼmar ibn Musanna (vaf. 209/824) «Majāzu-l-Qurʼān» (مجاز القرآن), Abul Barokat bin Anboriy «Eʼrobu-l-Qurʼān» (إعراب القرآن), Ibn Qutayba (vaf. 276/889) «Taʼwīlu mushkili-l-Qurʼān» (تأويل مشكل القرآن), Abu Isʼhoq az-Zajjoj (vaf. 311/923) «Eʼrobu-l-Qurʼān» (إعراب القرآن) va Sharif ar-Roziy (vaf. 406/1015) «Talhīṣu-l-bayān fī muʼjizati-l-Qurʼān» (تلخيص البيان في معجزة القرآن) asarlarini yozganlar⁴.

«Maʼāni-l-Qurʼān», «Eʼjāzu-l-Qurʼān», «Majāzu-l-Qurʼān», «Mushkili-l-Qurʼān», «Eʼrobu-l-Qurʼān» nomli asarlar⁵ balogʻat ilmini oʻrganishga oid tadqiqotlarning boshlanishi boʻlib, bu asarlarda soʻz va maʼno munosabatlari koʻrib chiqilgan.

Islom madaniyatining oʻzga madaniyatlar bilan aloqasi natijasida vujudga kelgan ayrim holatlarga ilohiyot olimlarining yechim izlashi balogʻat ilmi rivoji uchun sabab boʻldi. Olimlar Qurʼon moʼjizakorligiga eʼtibor qaratib, majozni idrok etishning yoʻllaridan biri boʻlgan balogʻat masalalari bilan mashgʻul boʻldilar. Qurʼonning

² محمد ابو الفضل علي محمد البغوي. عسكري، كتاب الصنعتين. القاهرة: 1952. – ص. 41

³ محمد ابن حيدر البغدادي. قانون البلاغة. بيروت: 1989. – ص. 73

⁴ Mehmed Abdurrahman, Tertīb-i Cedīd Belāgat-ı Osmāniyye, İstanbul 1309. – S. 64.

⁵ Belagʻat. Turkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi. İstanbul: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2017.

mo'jizakorligiga doir Johizning «Nazmu-l-Qur'ān» (نظم القرآن), va Muhammad ibn Zayd al-Vositiyning (vaf. 306/919) «Iyjāzu-l-Qur'ān» (إيجاز القرآن), Rummoniyning (vaf. 306/919) «An-nuktatu fī iyjāzu-l-Qur'ān» (النكتة في إيجاز القرآن), Abu Bakr al-Boqiloniyning (vaf. 403/1013) «Mu'jizatu-l-Qur'ān» (معجزة القرآن) va Abul Hasan Abduljabborning (vaf. 415/1025) «Al-muğanni fī abwābi-t-tawhid wa-l-'adl» (المغني في أبواب التوحيد والعدل) nomli asari muhim manba hisoblanadi⁶.

Islom paydo bo'lganidan avval og'zaki ko'rinishda bo'lgan adabiy manbalar Abbosiylar davrining I asridan ijtimoiy va ma'rifiy taraqqiyot bilan birga yozma shaklda ham rivojlana boshladi. Balog'atning birinchi davridagi adabiy asarlar adabiy tanqid tamoyillarini belgilashga asos bo'lgan. Ular orasida Muhammad ibn Salam al-Jumahiylarning (vaf. 231/846) «Ṭabaqāt fuḥūli-šu'arā'» (طبقات فحول الشعراء), Abu Zayd al-Qurashiyning «Jamharatu aš'āri-l-'arab» (جمهرة أشعار العرب), Ibn Qutaybaning «Aš-ši'r wa-š-šu'arā'» (الشعر والشعراء), Ibn Mu'tazning «Ṭabaqātu-š-šu'arā'» (طبقات الشعراء) va Abul-Faroj al-Isfahoniylarning (vaf. 356/967) asarlarini balog'atning bu davrdagi nodir manba'lardan deb hisoblash mumkin. Adabiy tanqid nuqtai nazaridan nihoyatda samarali bo'lgan bu davrda adabiy tanqid va balog'at o'zaro bog'langanligi ko'rindi⁷.

Balog'atning ikkinchi davri milodiy X asr oxiridan XIV asr oxirigacha davom etgan. Bu davrda yozilgan asarlarda balog'at fani mavzulari birinchi o'ringa chiqadi. Balog'at ilmi atamaları paydo bo'lib, bu ilm mustaqil fan sifatida shakllana boshladi. Abu Hilol al-Askariylarning «Kitābu-š-šīnā'atayn» (كتاب الصناعتين), Ibn Rushdning (vaf. 463/1070) «Al-'umda» (العمدة), Ibn Sinonning «Sirru-l-faṣāḥa» (سر الفصاحة), Abu Tohir Muhammad ibn Haydar al-Bag'dodiyning (vaf. 517/1123) «Qānūnu-l-balāḡa» (قانون البلاغة) - bu davrning eng muhim asarlaridan hisoblanadi. Shuningdek, bu davrning eng mashhur asarlari qatoriga balog'at ilmi tarixidagi buyuk nazariyotchilardan biri bo'lgan Abdulqohir al-Jurjoniylarning «Asrāru-l-balāḡa» (اسرار البلاغة) va «Dalāilu-l-i'jāz» (دلائل الإعجاز) asarlari ham kiradi.

Zamaxshariy Qur'on balog'atini keng yorituvchi «Al-kaššāf 'an ḥaqqāiqi-t-tanzīl» (الكشاف عن حقائق التنزيل) nomli tafsirini Jurjoniylarning zikr etilgan ikki asari asosida yozgan. Bu davr oxirlarida yozilgan asarlarga balog'at yo'g'rilgan bo'lib, bu ilm o'ziga asta-sekin bayon, ma'oniylar va badi' ilmlarini birlashtirdi. Fahriddin ar-Roziy (vaf. 606/1209) tomonidan yozilgan «Nihayātu-l-i'jāz fī dirāyati-l-i'jāz min Asrāru-l-balāḡa wa Dalāilu-l-i'jāz» (نهاية الإعجاز في دراية الإعجاز من اسرار البلاغة ودلائل الإعجاز) - ushbu davrning boshqa bir asari. Asar Abdulqohir al-Jurjoniylarning ikki asari asosida va Rashiduddin Muhammad ibn Muhammad al-Vatvotning (vaf. 573/1177) forscha «Ḥadāiqu-s-sihr fī daqāiqi-š-ši'r» (حدائق السحر في دقائق الشعر) asarida jamlangan badi'ga oid san'atlarni qo'shib yaratilgan. Abu Ya'qub as-Sakkokiylarning (vaf. 626/1229)

⁶ Abdurrahman Fehmi, Medresetü'l-Arab, İstanbul 1304, s. 120.

⁷ أحمد أمين. ظهور الاسلام. - بيروت: دار النجدة العربية، 1969. - ص. 124.

«Miftoħul-ulum» (مفتاح العلوم), Ziyovuddin Ibnu-l-Asirning (vaf. 637/1239) «Maṣālu-s-sāir fī adabi-l-kātib va-š-šāir» (مثل السائر في أدب الكاتب و الشاعر), «Al-jāmi'u-l-kabīr fī šinā'ati-l-manẓūm mina-l-kalām wa-l-manṣūr» (الجامع الكبير في صناعة المنظوم من الكلام و (بديع القرآن) «Badī'u-l-Qurān» (vaf. 654/1256) Ibn Abul-Isba al-Misriyning (المنثور), «Tahrīru-t-tahrīr» (تحرير التحرير) asari, Yahyo ibn Hamza al-Alaviyning (vaf. 749/1348) «At-ṭarāzu-l-mutaḍammin li-Asrāri-l-balāġa» (الطراز المتضمن لأسرار البلاغة) asarlari shular jumlasidan hisoblanadi⁸.

Balogʻatning uchinchi davri XIV asr oʻrtalaridan XIX asr oxirigacha davom etgan. Bu uzoq davrda barcha fanlarning boshqa sohalarida boʻlgani kabi balogʻat fanlarida ham turgʻunlik davri boʻlgan. Abu Yaʻqub as-Sakkokiyning «Miftāhu-l-ulūm» asarining uchinchi boʻlimi asosda Qavziniy tarafidan «Talḥīšʻu-l-Miftāḥ» asarini yozilgan. Bugungi kungacha Sakkokiyning kitobiga sharh, keyinchalik, yozilgan xoshiya va izohlar saqlanib qolgan⁹.

Endilikda islom olamida yaratilib turgan alohida asarlar oʻrniga tasniflar, sharhlar va talxislar bilan kifoyalandi va bu holat balogʻatga oid tadqiqotlarda yaqqol namoyon boʻldi.

Bu davrda bayon, maoniy va badiʻ shaklida uchlik tasnifi davom etdi. Bu davrning balogʻat ilmiga oid eʼtiborli asarlari: Azududdin al-Oʻshiyning (vaf. 756/1355), «Al-fawāidu-l-ġiyāsiyya» (الفوائد الغيائية), Sakkokiyning «Miftāḥul-ulūm» asarining balogʻatga oid uchinchi qismi, Saʼduddin Taftazoniyning (vaf. 792/1390) «Al-muṭawwal ʻala-t-talḥīš» (المطول على التلخيص), Sayyid Sharif al-Jurjoniyning (vaf. 816/1413) «Ḥāšiyatu-s-sayyid ʻala-l-Muṭawwal» (حاشية السيد علي المطول), Hasan Chalabiyning (vaf. 886/1481) «Ḥāšiyatu ʻala šarḥi-l-Muṭawwal» (حاشية على شرح المطول), Abul-Qosim al-Lays Samarqandiyning (vaf. 888/1483) «Ḥāšiyatu abi-l-Qāsim al-Laysiy as-Samarqandiy ʻala-l-Muṭawwal» (حاشية ابي القاسم الليسى السمرقندى على المطول), Abdulhakim as-Siyalkutiyning (vaf. 1067/1656) «Ḥāšiyatu ʻala-l-Muṭawwal» (حاشية على المطول)¹⁰.

Bu davrda sharh va izoh tarzida yozilgan bu ishlar islom olamidagi adabiy-ilmiy tushunchaga oid nozik tahlil va tanqidlarga boyligi bilan ajralib turadi.

Balogʻat fani bu davrgacha boʻlgan xususiyatlariga koʻra, odatda, ikki asosiy maktabga, yaʼni ilohiyot-falsafa maktabi va adabiyot maktabiga boʻlinadi. Suyutiy bu ikki bosqichni fors va faylasuflar maktabi hamda arab va balogʻat maktabi deb ifodalaydi.

A) Kalom va falsafa maktabi. Bu maktabda mantiqiy taʼriflar, tasniflar, falsafiy va mantiqiy atamalar ustunlik qiladi. Bu maktab aʼzolari oʻzlarining soʻzomonligi va soʻz boyligi bilan mashhur boʻlgan kishilardan koʻplab misollar keltirib, yangicha

⁸ Abdurrahman Fehmi, Medresetü'l-Arab, İstanbul 1304, s. 129.

⁹ طاه احمد ابراهيم. تعريخ النقد الاديب عند العربية. بيروت: نقد النشر، 1985. — ص. 31.

¹⁰ Abdurrahman Fehmi, Medresetü'l-Arab, İstanbul 1304, s.129.

uslub va tushuncha hosil qilish o'rniga, mantiq va fazoviy qoidalarga muvofiq tavsifdan iborat tushunarsiz va zich matnni ilgari surishni ma'qul ko'rdilar. Ular bu matnlarni tushunish uchun sharh, hoshiya va izoh yozish zarurligini tushunib yetganlar. Ayniqsa, imom Sakkokiydan keyingi olimlar bor kuchlarini ana shu qiyin matnlarni tushunishga, bunday asarlarni sinchiklab tahlil va tanqid qilishga sarflaganlar. Ochiq aytganda, ular avvalgi davr asarlari kichik hajmli va qisqa bo'lganligi, shuningdek, misollar bilan kengroq yoritilmaganligi sababli, asosan, tanqidiy matn tuzishga, avvalgi asarlarni izohlashga va ochishga katta urg'u berganlar.

Binobarin, ularning balog'atga oid shaxsiy qarashlari ana shu sharh va izohlarda aks etgan. Islom olamining sharqiy qismida hukmron bo'lgan bu maktab tamoyillari asosida yozilgan asarlar Abdulqohir al-Jurjoniyni «Dalāilu-l-i'jāz» asari, Zamaxshariyning «Al-kaššāf» asari, balog'atning yetuk olimlaridan Fahriddin ar-Roziyning «Nihayātu-l-i'jāz fī dirāyati-l-i'jāz» asari, Yusuf Sakkokiyning «Miftāhu-l-'ulūm» asari, Badriddin ibn Molikning «Al-miṣbāḥ fī 'ulūmi-l-ma'āni wa-l-bayān wa-l-badī'» (المصباح في علوم المعاني والبيان والبدیع) asari, Qazviniyning «Talḥīṣu-l-Miftāḥ ila-l-iyḍāḥ» (تلخيص المفتاح الى الإيضاح) asari, Sa'duddin Taftazoniyni «Al-muṭawwal» va «Al-muḥtaṣar» asarlari va ularga keyinroq yozilgan sharhlar, hoshiyalarlar va izohlarni misol qilib keltirish mumkin¹¹.

B) Adabiyot maktabi. Bu maktab a'zolari falsafiy va mantiqiy atama va ta'riflardan ko'ra adabiy did va badiiy mezonlarga asoslanib, ko'plab misol va masalalar asosida adabiy did va so'zlashuv uslubini ochib berishga harakat qilganlar. Bu maktabga mansub asarlar kalom maktabidan ko'ra o'qish va tushunish osonroq bo'lgani uchun ular haqida sharh, izoh va hoshiyalarga ehtiyoj qolmagan.

Arabiston yarimoroli, Iroq, Suriya, Misr va Marokashda hukmron bo'lgan, arab tili ona tili sifatida qo'llaniladigan bu maktab tamoyillari asosida yozilgan asosiy asarlar Ibn Rushk Kayrovoniyni «Al-'umda» (العمدة) asari hamda Ibn Sinon Hafizning «Sirru-l-faṣāḥa» (سر الفصاحة) asaridir. Usoma ibn Munkizning «Al-badī' fī naqdi-s-sirr» (البدیع في نقد السر) asari, Ziyovuddin Ibnu-l-Asirning «Al-jāmi'u-l-kabīr» (الجامع الكبير) va yana Ibn Abul-Isba al-Misriyni «Badī'u-l-Qur'ān» (بدیع القرآن) asari shular jumlasidndir. Yahyo ibn Hamza al-Alaviy bu ikki mazhab qarashlarini birlashtirib, «At-ṭarāzu-l-mutaḍammin li-Asrāri-l-balāḡa» nomli asar yozgan bo'lsa-da, bu asar o'zidan keyin ko'p ommalashmagan. Bir xil sharoitda tug'ilib, rivojlangan bu maktablarni bir-biridan ma'lum chiziqlar bilan ajratib bo'lmaydi. Holbuki, islom olamida balog'at deyilganda birinchi navbatda kalom va falsafa maktabi hamda bu maktabga mansub mualliflarning asarlari ham yodga tushadi.

Balog'atning to'rtinchi davri XIX-asrning oxiridan hozirgi kungacha davom etgan. Bu islom olami Yevropa bilan aloqa qilgandan so'ng ba'zi yangi izlanishlar

¹¹ احسن عباس. تعريخ النقد الاديب عند العرب. بيروت: دار العلمية، 1984. – ص. 28.

boshlangan davrdir. Mazkur davrda yetishib chiqqan soʻz sanʼatkorlarini boshqa koʻplab fan sohalarida boʻlgani kabi ikki guruhga boʻlish mumkin: mumtoz badiiyatshunoslikni davom ettiruvchilar va unga zamonaviy jihat bermoqchi boʻlganlar. XX asr notiqklarining oʻziga xos jihati shundaki, ular avvalgi davrlarda yozilgan va shu davr boshida nashr etilgan matn, sharh va izohlardan foydalanib, mavzuni oʻz fikriga koʻra ifodalashga kirishadilar. Bu davrda mumtoz uslubni kichik qoʻshimchalar bilan davom ettirgan notiqlar va ularning baʼzi asarlari quyidagilardir: Husayn ibn Ahmad al-Marsafiyning (vaf. 1307/1889) «Al-waṣīlatu-l-adabiyya ila-l-ʿulūmi-l-ʿarabiyya» (الوصيلة الأدبية إلى العلوم العربية) asari; Ahmad al-Hoshimiyning (vaf. 1362/1943) «Jawāhiru-l-balāḡa f-l-maʿāni wa-l-bayān wa-l-badīʿ» (جواهر البلاغة في المعاني والبيان والبدیع) asari; Ahmad Mustafu Maragʻi (vaf. 1952) «ʿUlūmu-l-balāḡa» (علوم البلاغة) asarlaridir¹².

Balogʻatga zamonaviy jihat bermoqchi boʻlganlar, odatda, gʻarb adabiyotini oʻqigan va oʻrgangan, bu adabiyotdagi oʻzgarishlardan taʼsirlangan odamlardir. Ular balogʻat ilmini adabiy tanqid bilan chambarchas bogʻlash va gʻarbdagi kabi estetik tadqiqotlardan foydalanish zarurligini taʼkidladilar. Eng muhim vakillari Toha Husayn, Abbos Mahmud al-Akkad va Ibrohim Maziniydir. Ularning koʻpchiligi toʻgʻridan-toʻgʻri balogʻat bilan bogʻliq asarlar yozmasalar-da, oʻz asarlarida balogʻatga oʻrin ajratgan odamlardir. Balogʻat olimlar va ularning asarlari quyidagilardir:

Amin al-Huliyning «Fannu-l-qawl al-balāḡa wa ʿilmu-n-naḥw» (فن القول البلاغة و علم دفاع عن البلاغة) asari; Ahmad Hasan az-Zayyotning «Difāʿ ʿani-l-balāḡa» (دفاع عن البلاغة) va Ali al-Karim - Mustafu Aminning «Al-balāḡatu-l-wāḍiḥa» (البلاغة الواضحة) asari shular jumlasidandir¹³.

Balogʻat fani boʻyicha hijriy II asrdan boshlab asarlar yozila boshlangan. Bayon ilmi haqida yozilgan dastlabki asar Abu Ubayda Maʼmar ibn al-Musanniy al-Basriyning «Majāzu-l-Qurʾān» kitobi boʻlib, u ilmi bayonning ilm sifatida shakllanishiga asos boʻlgan. Abu Ubayda alloma Xalil ibn Ahmadning shogirdi boʻlib (vaf. 206/821), Sibavayhning ustozidir¹⁴.

Maʼoniy ilmi haqida koʻplab mualliflarning asarlari mavjud. Lekin, uslubida yagona boʻlgan, adiblar sardori deya tanilgan Abu Usmon Amr ibn Bahr al-Johizning (vaf. 255/869) «al-Bayān wa-t-tabyīn» hamda «Iʾjāzu-l-Qurʾān» kitoblari ular orasida alohida ajralib turadi. Undan keyin Abu Abbos al-Mubarrad «al-Kāmil» asari bilan bu fanga oʻz hissasini qoʻshgan.

¹² Nasrullah Hacımüftüoğlu, "Belâgat Ekolleri ve Anadolu Belâgat Çalışmaları", EAÜİFD, VIII (1988). – S. 115.

¹³ Nasrullah Hacımüftüoğlu, "Belâgat Ekolleri ve Anadolu Belâgat Çalışmaları", EAÜİFD, VIII (1988). – S. 117.

¹⁴ تاريخ علوم البلاغة والتعريف برجالها. أحمد مصطفى المراغي. مصر، 1950. ص. 24.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. سعد الدين التفتازانى. الشرح المطول لتلخيص المفتاح. - بيروت: دار الكتب العلمية، 2013. - 792 ص.
2. سعد الدين التفتازانى. مختصار المعانى شرح كتاب تلخيص المفتاح. - اسطنبول: دار الشفاء، 2017. - 704 ص.
3. سعد الدين التفتازانى. شرح مفتاح العلوم. - دمشق: دار تقوى الشام، 2020. - 793 ص.
4. ابن تغري بردي. المنهل الصافي والمستوفي بعد الوافي. - ج. 11. - القاهرة: دار كتب، 2005. - 356 ص.
5. ابن حجر العسقلاني. إنباء الغمر بأنباء العمر. - ج. 2. - مصر: المجلس الأعلى للشؤون الإسلامية، 1998. - 582 ص.
6. ابن حجر. إنباء الغمر بأنباء العمر. - ج. 1. - مصر: المجلس الأعلى للشؤون الإسلامية، 1998. - 502 ص.
7. ابن خلدون. تاريخ ابن خلدون. - ليوان، 2008. - ج. 3. - ص. 1101.
8. ابن عيسى بن عبد الله الرماني. النكت في إعجاز القرآن. - مصر: دار المعارف، 1976. - 384 ص.
9. ابن الحاجب. فوائد مختصر الأصول. - ج. 1. - بيروت، 2015. - 475 ص.
10. ابن المثنى البصري. مجاز القرآن \ بتحقيق محمد فؤاد سركين. - القاهرة: الطبعة، 1381 هـ. الجزء الثاني. - 452 ص.
11. ابن بحر الجاحظ. كتاب البيان والتبيين. - مكتبة النور، 2006. - 444 ص.
12. ابن رشيقي القيرواني. العمدة في صناعة الشعر ونقده وعيوبه. - القاهرة: المكتبة الخانجي، 2000. - 1509 ص.
13. ابن حجر العسقلاني. إنباء الغمر بأنباء العمر. - ج. 2. - مصر، 1998. - 377 ص.
14. ابن حجر العسقلاني. الدرر الكامنة. - ج. 4. - حيدر آباد: دائرة المعارف العثمانية، 1993. - 505 ص.
15. ابن وهب. البرهان في وجوه البيان. - مصر: مكتبة الشباب، 2017. - 419 ص.
16. أبو الفلاح. شذرات الذهب في أخبار من ذهب. - ج. 8. - بيروت، 1997. - 655 ص.
17. أبو العباس عبد الله ابن المعتز. كتاب البديع \ شرحه وحققه عرفان مطرجي. - بيروت: مؤسسة الكتب الثقافية، 2012. - 110 ص.
18. أبو نصر الفراء. كتاب في المنطق. الخطابة \ تحقيق وتأليف د. محمد سليم سالم. - مصر: مطبعة دار الكتب، 1976. - 903 ص.
19. أبو يعقوب السكاكي. مفتاح العلوم \ تحقيق د. عبد الحميد الهنداوي؛ علي جارم و مصطفى أمين. البلاغة الواضحة. البياض-المعاني-البديع. - القاهرة، 1999. - 539 ص.
20. احسن عباس. تعريخ النقد الاديب عند العرب. بيروت: دار العلمية، 1984. - ص. 28.
21. Muqaddima. Ibn Xaldun al-Hadramiy. 3-jild. - Bayrut, 1957.
22. Ad-duraru-l-kamina fi a'yani-l-miati-s-samina. Ahmad ibn Ali ibn Muhammad ibn Hajar al-Asqaloni. 5-jild. - Haydarobod, 1983.
23. Kashfu-z-zunuz an asamili kutub va-l-funun. Mustafu ibn Abdulloh Hoji Xalifa. 1-jild. - Damashq, 1994.
24. Rustamiy S. O'rta asrlar balog'at ilmida tilshunoslikka oid qarashlar. - Toshkent, 2019. - 239 b.

25. Mallasadikova N. «Qur'onda ma'oniylarning lingvopoetik asoslari». - Toshkent, 2020. - 52 b.